

La midada dalla scola veglia confessiunala ad ina scola pli moderna, influenzada digl illuminissem, porta era novas domenas ella discussiun, ch'han da lur vart puspei repercussiuns silla scola. En quei mument ch'ins vul bandunar la scolaziun sin basa da catechissem, ston ins buc mo ver auters texts a disposiziun; quels ston era esser d'in auter gener. Sch'ins vul instruir quens, historia, historia naturala e geografia, ston ins era ver ils tiarms per saver far quei, e tals tiarms deva ei aunc buc per romontsch, perquei ch'ins veva aunc mai scret enzatgei da quei per romontsch tochen lu. Sin quels secturs era il romontsch pia ella medema situaziun sco quei ch'el ei oz visavi l'innovaziun informatica: sch'ins vul tschintschar per romontsch da computers, metsch'ins buc da designar in pèr caussas per romontsch ch'ins designava aunc buc per romontsch avon in pèr onns, cunzun sch'ins vul introducir l'informatica en scola. Mo da quei temps ha aunc gnanc la scola sezza ina terminologia fixa, nundir quei ch'ins vul instruir da niev en quella. Quei entscheiva schon inaga cul num per quel ch'ha da dar scola. Ch'ei deva buc senz'auter in plaid per quei, muossa schon il fatg, ch'ils idioms romontschs designeschan buc tuts quella persuna tuttina. El sursilvan ha quel num *scolast*, buc denton el ladin, leu ha el num *magister*. Ei dat pia buc ina denominaziun comunabla per quella persuna, pia eis ei ina denominaziun tardiva; ils biars plaids vegls ein ils medems egl entir intschess romontsch, schegie sesviluppai empau auter els differents dialects. Ch'ei setracta d'ina denominaziun tardiva, ves'ins dil reminent era vi dil plaid sursilvan 'scolast'; in plaid vegl sa buc ver in <o> en silba nunaccentuada, mobeim stuess ver in <u>. Ei stuess pia ver num **sculast* sch'ei fuss in plaid vegl, sco 'purta – porta'. Tgei plaid che quellus duas denominaziuns han stuiu eliminar ves'ins el sutsilvan; leu ha quei um num *surmester*, ina denominaziun che deriva claramain da 'Schulmeister'. Mattli Conrad drova lu era "bein qualificai Schulmeisters" en sia annotaziun pertuccont la scola che jeu hai citau la davosa gada. En siu vocabulari eis el gia pli puristics; per 'Lehrer' indichescha el "Mussader, Informatur, Preceptor, Professor". Ils davos treis ein latinissem, quei ch'ha lu discreditau siu vocabulari tier ils scienziats da siu temps. Ch'il plaid ei semantenus en sutsilvan 'surmester' ha el d'engraziar a Giuseppe Gangale, ch'ha schaffiu il sutsilvan da scartira suenter la secunda uiara mundiala. Lez prefereva plaids populars tudestgs a plaids docts internaziunals. Perquei ha la gasetta era aunc num el sutsilvan 'il ziti', e da quellus caussas dat ei aunc pli, mo ch'ellas ein buc rimnadas aunc, ton sco jeu hai viu.

La terminologia dalla scola sezza ei denton segir aunc il pli pign problem da quella domena. La terminologia per quei che veva da vegnir mussau era schon pli difficultusa. Ei dueva gie buc mo vegnir mussau oraziuns ordado, mobein era quens, lu certas realias: historia dil Grieschun e historia naturala. En tuttas treis domenas era il romontsch praticamein aunc buc vegnius duvraus el 18avel tschentaner. Quens vegneva fatg mo en fetg paucas scolas. Ell'entira Ligia dallas 10 dertgiras deva ei 1782 mo duas scolas che vevan era quens en lur program. Dil reminent empredevan ils scolars era plitost mo da scriver giu ils quens che da sligiar els; quei savevan era ils biars scolasts buc. In scolar cun talent special per matematica sefageva forza en cul temps, co quei funcziuni, ils biars denton segir buc. Igl ei denton era da dir, ch'ei era da quei temps bia pli grev da far quens che ozildi, perquei ch'ei deva neginas unitads decimalas aunc. Las mesiras da lunghezia vevan p.ex. la suandonta structura: 1 **bratsch** veva 4 quartas, ina **quarta** 6 zols, in **zol** 12 lingias ed ina **lingia** 12 **puncts**. Gia in zol veva pia 12x12 puncts, pia 144, e quintau sin in bratsch dat ei lu 3'456 puncts. Uss aunc quei en quadrat, ed ins vegness lu veramein sin bialas cefras. Mo aschi lunsch mav'ins era aunc buc quei temps. Mesiras quadratas vegnevan praticamein buc duvradas aunc. Praus mesirav'ins tenor il fein ch'ei devan. Gliez era bein ina mesira cubica, persunter sa-

vev'ins mesirar ella cumadameivlamein en clavau e saveva lu era luvrar cun cefras bia pli pintgas che quei ch'ins vess stuiu far ora sil prau.

Mo independentamein dil problem tecnic da far quens senza in sistem decimal da mesiras, peisas e lunghezia, vev'ins aunc buc fatg da quei per romontsch tochen uss. Buc che las scolas tudestgas dil cantun Grischun fussen stadas bia pli spertas en quels graus, sco nus vein gia viu alla fin dil davos semester (Lecziun II-12, p.96). Naven da 1803, cu ch'il Grischun ei daventaus in cantun dalla Svizra ed era buc pli in stadi suveran, savevan ils tudestgs denton segidar empau cun cudischs da scola d'auters cantuns. Quei veva denton certas limitas, gest pervia dalla concepziun da quels cudischs. Ina descripziun topografica dil Thurgau veva buc bia senn en in cudisch da scola grischun, e l'istoria da quei cantun era tuttina era empau outra che quella dil Grischun. Era per tudestg han pia pér las societads cunfessiunalas per ina meglieraziun dalla scola publica procurau per mieds da scola adattai. Quella lavur han surtut la societad evangelica giu da far, perquei ch'ei deva mo relativamein paucs catolics da lungatg tudestg el Grischun. Mo il tudestg veva tuttina igl avantatg, ch'ei era gia vegniu **secret** sur da quels temas en quei lungatg, aschia ch'ins stueva lu mo rimnar quei per introducir ei els cudischs da scola, ferton ch'il romontsch era insumma aunc mai vegnius duvraus en quella domena.

In dils emprems da quels novs temas ch'ei vegnius tractaus per romontsch ei stau, sco nus vein gia, l'aritmética resp. ils quens. Cudischs da quens ein praticamein ils emprems cudischs specialisai ch'ei dat. Il pli emprem da quels ei da Christian Jodocus Steinhauser da Sagogn ed ha il tetel *Fundamentala instrucziun en la aridmetica. Dau alla glisch publica per itel e comoditad della guiventeigna* (sic) *grischuna* igl onn 1808 (BR 4979), in cudisch da 235 paginas en duas parts. 'Fundamentala instrucziun' ei falliu per 'instrucziun fundamentala' e lai supponer, ch'ei setracti d'ina translaziun, sco bia auter da quei gener. Quel hai jeu deplorableme in mai giu entamaun aunc. Mo sin basa d'ina fotografia dil register el 'Calender Per mintgia gi'¹ cun temas sco 'Opervatiuns (sic), Numeratio, Aditio, Subtractio', Davart ils Bruchs engeneral, Resolvierung' etc. para el buc gest dad esser stau in model da terminologia romontscha per la matematica. En scadin cass ha pader Beat Ludescher dalla claustra da Mustér schau cumparer gia igl onn suenter (1809) in'outra *Artihmetica u Cudisch de quin*, era quel cun in sottitel ualti liung: "Nua ch'ei denter auters quins ed inschins curt e clar veng mussau principalmeing il interessant quin de proporziun" (BR 3264). Sin basa dalla successiun dallas parts dalla frasa ei quei probablamein era in ovra transladata dil tudestg, mo cun quei che pader Beat Ludescher era da casa ano buc in Romontsch, savess ei secapescha era mo esser in sbagli da posiziun d'enzatgi che sa meglier tudestg che romontsch. La "Prèfatiun" indichescha: "Tutas Natiuns an lur instructiuns sur il Quin; mo en nies lungaig romansch a ins oun ussa bucca viu in simigliant cudisch instructif, (...). Jau dun pia cau alla Patria in tal cudisch ton dig desiderau." Il cudisch ei lu era dedicaus alla patria, buc forsa alla claustra ni alla baselgia. Quei muossa, ch'il temps eran semidai.

Da sia introducziun intervegn ins plinavon, ch'ei vegneva duvrau tochen lu cudischs tudestgs, talians u franzos per emprender l'aritmética, mo buc tut capeschi quels lungatgs. Plinavon drovien quels els exempels peisas, mesiras e muneidas jastras, aschia ch'ei gidien

¹ HANS RIEDI, *In cudisch da quens vegl raquenta*, en: *Per mintgia gi* 87 (2008), 119-123, dat ina cuorta descripziun da quei cudisch. (Anflau grazia all'indicaziun dil cuntegn digl artechen en AnSR 121 (2008), 344; ina indicaziun anflada tras Google grazia alla digitalisaziun dallas Annalas)!

era buc la massa per la pratica. Plinavon vegni duvrau il bia dil plaz per la 'regla da tri', ed il quen da proporziun, che seigi absolutamein necessaris, vegni insumma emblidaus en quels cudischs. Cul quen da proporziun sappi ins quintar ora tut quei ch'ins stuess schiglioc sesurvir dalla regla da tri, la regla da tri inversa e la regula quinque. El sez tracta buc la 'regula quinque', mo grazia a Google vegness ins d'eruir quei sin basa da vegls lexicons dalla matematica. Ella valeva da quei temps praticamein sco il scalem il pli ault da l'aritmetica, aschi sco il quen integral e differenzial da miu temps, ch'jeu vegnevel bein era da far, ch'jeu hai denton era mai capiu. Mo quei che pertucca il quen da proporziun² ei pader Ludescher setrumpaus; ils quens ch'el fa cun quei tric fagevan nus en scadin cass culla regla da tri. Il quen da proporziun e la regola quinque han pia buc surviviu ils tschentanners.

Quei che pertucca la terminologia, fa la matematica fundamentala aunc buc gronds problems, perquei ch'ils plaids da basa derivan aschia ni aschia dil latin: Additiun, Multiplicatiun, Subtractiun, Divisiun, per star ella successiun da Ludescher, mo silmeins sin –iun stuess ins schar finir els. Era schiglioc vegnan ils plaids surpri ualti tal qual dil latin. Aschia dat ei in 'multiplicandus', quei ch'ei ozildi era mo in 'multiplicand' senza -us alla fin. Quei tierm designescha il diember ch'ins ha da multiplicar, tier 5x4 pia 4. Quel ha dil reminent era num per tudestg 'Multiplikand', pia in tipic plaid neolatin. Il da 5 en quei quen ha num ozildi il 'multiplicader', tier Ludescher denton il 'multiplicant'. Ses tiams 'multiplicandus' e 'multiplicant' ein pia schon ualti grevs da distinguer. Il resultat, cheu pia '20', ha num il 'product', ton ozildi sco tier Ludescher. Ella matematica pli nova vegnan quels tiarms buc duvrai pli. Els ein pli cumplicali che l'operaziun sezza, ed ultra da quei aschi semeglionts in a l'auter, ch'ei **ston** bunamein vegnir scumbigliai.

La terminologia da Ludescher variescha denton tuttina aunc tscheu e leu da la terminologia actuala, era per denominaziuns fundamentalas, aschia ch'ins vesa, che quella terminologia sto esser sefixada pèr suenter ils emprems cudischs da quens. Difficultads pli grondas ha el giu cun 'Zähler' e 'Nenner'. Igl emprem numna el 'Numeratur', il secund 'Denominatur'. Tier quels dus plaids indichescha el denton ils plaids tudestgs 'Zähler' e 'Nenner' en parantesas, quei ch'el fa schiglioc mai. Quei muossa tuttina, ch'el veva certs dubis che quels tiarms vegnien capi. Els ein lu era buc penetrai el romontsch; ozildi ei il "Zähler" il 'dumbrader', il "Nenner" il 'numnader'. Schebein ils tiarms vegnan aunc duvrai ozildi, sai jeu denton era buc; jeu hai gia daditg buc fatg cudischs da matematica pli.

En pli bia detagls da quella terminologia, ch'era da quei temps pia nova el romontsch, vi jeu buc ir; ils cudischs da quens ein adina cudischs da scola specials. Ils proxims vegnan lu gia procurai dil cantun ed ein cumpari naven da 1853 (surs.; BR 4150; 1856/57 puter; BR 1003). 1850 eran ils novs raps, novas peisas e novas mesiras, tut decimalas, vegnidas introducidas en Svizra, aschia ch'ins stueva era confruntar ils Romontschs cun quellas.

Cun tgei autras domenas ch'ils auturs dils cudischs da scola romontschs da quei temps vegnevan tut confruntai e co ch'els ein vegni a riva culs problems terminologics da quellas domenas, ves'ins secapescha il meglier els cudischs da scola sezs. In che jeu hai pudiu tier inagada antiquaramein ei il 'Cudisch instructiv per las scolas ruralas catolicas' da 1840. Quei ei in cudisch ualti voluminus per in cudisch da scola. La versiun sursilvana cumpeggia 340

² *Cons Renschs porten 12 Pf. Caffè, sche 4 Pf. cuosten 6 fl.* (p.85) – 3x dapli, pia 18 flurins.

paginas, ed igl ei aunc vegniu schau naven l'emprema part digl original tudestg, aunc inaga ver 60 paginas. El cudisch tudestg era l'emprema part l'istoria dils 'Ovs da Pastgas' da Christoph Schmid, ch'ei lu vegnida publicada pli tard separadamein. Las duas parts restontas, paginadas separadamein, pertuccan la historia naturala e la historia grischuna, secapescha domisduas buc gest ella fuorma puramein tecnica sco quei ch'ins tracta quei ozildi. L'emprema part entscheiva cun in capetel pli grond cul tetel 'Caussas admirablas de Diu enten la natira'. Il secund capetel ha num 'Ils carschtgieuns sin tiarra'. Lu vegn in capetel geografic davart las "tschun parts dil mund" e sco quart e davos capetel da quella part aunc in capetel "La Svizera", ella scripziun veglia dil num. La 5avla part ei paginada separadamein e tracta "Rischdadas ord la historia grischuna", ei pia la part historica dil cudisch.

Tut quellas domenas ein novas pil romontsch. Per l'istoria naturala e la geografia ei quei buc da smarvegliar; quei ei domenas relativamein novas era en auters lungatgs, silmeins en lur fuorma populara per las scolas. Igl ei clar, che quel ch'ha translatau il cudisch tudestg el romontsch, in cert Gion Martin Durgiai, ha giu bein enqual problem cun quella terminologia. Quei ves'ins lu era vi dil fatg, ch'el indichescha savens u en parantesas ni en annotaziuns il plaid tudestg, ni ch'el declara leu, tgei ch'il plaid vul dir. Sin p.6 stat p.ex. *perspectiv* ed en parantesas *rorspieghel*. 'rorspieghel' scriva el en scartira latina, buc tudestga, aschia ch'el sa vegnir interpretau mo sco plaid romontsch. Perquei maunca lu era il <h> tier 'ror' e stat persuerter suenter il <g>. Ei vegneva pia duvrau 'rorspieghel' per romontsch, ed el introduce-scha 'perspectiv' sco num per quei uaffen. Effectivamein hai jeu era aunc empriu 'rospeghel', era aunc senza 'r', da buob. 'perspectiv' hai jeu lu empriu pér pli tard, probablamein en scola.

Igl empren toc digl empren capetel tracta 'Dal Scaffimen dil mund', p.4ss., ed ei vegn gia avon dil tut en quei toc, p.ex. "Steillas moventas u peregrinas; ed ils perderts (...) nomnan quellas: Planets" (p.5), "Steillas fixas" (p.6), "comets ne steillas capilladas, era steillas cun cua, perquei ch'ellas runan bauld ina pli gronda, bauld ina pli pintgia cua suenter." (p.7) Denter auter vegn era aunc fatg attents, che in da quels comets seigi staus da veser 1770, quei che mo "compar Christian, in dils veigls vischins" ha viu, ed in auter comet 1811, che "vus tutts haveis (...) viu". Mo ils plaids per quellas caussas astgassen esser stai ulti novs pils Romontschs da quei temps, ed era il translatur vegn a ver giu bein empau misergia da denominar tut quei andantamein.

Suenter il tschiel vegn la tiara vidlunder, e leu va ei nuota meglier culla terminologia. Specialas misergias para el da ver giu cun il toc nr.10 cul tetel "Las carschienschas sin nossa tiarra" (p.47ss.). Gia quei vegn'ins buc a capir senz'auter. Igl ei segir inaga las 'plontas'. Mo che 'plontas' corrispunda plitost a tud. 'Pflanzen', e cheu steva per tudestg ulti segir 'Gewächse'. El vocabulari tud.-surs. stat aunc adina 'carschientscha' sco empren plaid per 'Gewächse', mo penetraus ei il plaid aunc adina buc. Ei vegn pia strusch a ver bia senn da propagar el vinavon, mo ch'ins stuess secapescha saver, ch'ins ha empruau dapi 1840 da propagar quei plaid per "Gewächs" senza succes.

El toc davart las 'carschienschas' ha il cudisch segir las pli biaras annotaziuns cun indicaziun dil plaid tudestg. 'bass caglioms' vegn p.ex. declarau cun "Gesträuch", 'fluraziun' cun "Blüte" (p.49), dus plaids ch'ei penetrai en quella significaziun denton. Lu dat ei 'filicas' (p.50), declaradas cun "Farrenkräuter". La fuorma uffiziala ei ozildi 'fletga' per sursilvan e "Farne" per tudestg. Era per tudestg ei quella terminologia pia aunc buc dil tut fixa da quei

temps. Daco ch'il translatur dil cudisch drova buc il plaid 'fletga' ni 'faletga', ei buc clar, mo probablamein ei quei plaid semplamein buc daus el tgau ad el; en sesez ei quei plaid adina staus usuals el romontsch. E sch'in plaid vegneva buc endamen, era quei buc aschi sempel da mirar suenter el en in vocabulari sco quei ch'igl ei ozildi. Il vocabulari da P. Baseli Veith ha il translatur probablamein buc giu a disposiziun, sco quei ch'ins vesa tier ina ni l'autra stallegiada ch'el ha fatg, nua ch'el vess anflau enzatgei meglier en quei vocabulari. Il vocabulari da Mattli Conrad ha il translatur dil cudisch da scola segir giu a disposiziun, ed ina caussa ni l'autra ha el era or da leu. Leu anfl'ins p.ex. per "Gewächs" 'Plonta, Planta, Carschienscha', sco quei ch'il translatur drova lu en siu cudisch. Mo "Farn/Farren" maunca era en quei vocabulari, mememamein el vocabulari da Veith, aschia ch'igl ei restau agl autur dil cudisch pauc auter che da prender quei ch'el ha anflau, e gliez ei stau en quei cass il plaid latin da quella plonta, 'filica', dil reminent il plaid, danunder ch'il plaid sursilvan 'fletga' deriva. Ina caussa ni l'autra savev'ins pia tuttina schon anflar en quels vocabularis, mo per gronda part vegn il translatur dil cudisch era a ver stuiu procurar sez per la terminologia.

Jeu vi buc ir en pli bia detagls quei che pertucca la terminologia dalla historia naturala. Ch'ei dat pli pia difficultads cun quella che cun quella dalla matematica, ei buc da smarvegliar. Cheu ei il romontsch confruntaus culla terminologia tudestga, buc cun ina terminologia internaziunala sin basa latina, e plaids tudestgs san ins buc sorprendere aschi bein el romontsch sco latins. Ei dat bein da quei temps schon ina nomenclatura latina per las biaras plontas. Quella deriva da Carl von Linné, e siu cudisch cul tetel 'Systema naturae' ei cumpariu gia 1735 per l'emprema gada. Quei ei denton ina nomenclatura scientifica, ch'ei mai daventada populara. Mo singuls plaids ein vegni da quella nomenclatura el romontsch, p.ex. il plaid 'viola', per tud. "Veilchen". Ina sort da violas ha num per tud. "Stiefmütterchen", scientifica-mein 'viola tricolor', mo ch'il vocabulari tudestg-romontsch dat lu per lezza 'flur madregna', translatau dil tudestg, probablamein perquei ch'el saveva buc che quei seigi ina sort da violas. Mo las marletgas terminologicas dil 20avel tschentaner ein lu puspei in auter tema.

Fetg instructiv ei era, co ch'il cudisch vegn a riva cun la descripziun dalla situaziun politica dil Grischun sez. Alla fin d'"In viadi tras ils Cantuns svizzers" tracta el era il "Cantun Grischun" (p.218-228). Quei toc fa la fin dalla 4. part dil cudisch che tracta la Svizzeria. Igl emprer vegn descret "Las valls, ils fluss e lacs della Svizzeria", pia dau ina survesta geografica. Lu vegn tractau ils "products della Svizzeria", lu sia populaziun, lu "Religiun e Baselgia", ed alla fin ils Cantuns. Il toc cul tetel "Cantun Grischun" stat dapersei, senza nummer, ei pia tractaus sco sch'ei fuss in'atgna part dil cudisch. Igl ei segir in'aschunta specificamein grischuna, ch'ins ha denton buc vuliu numerar specialmein per buc stuer midar la numeraziun dil rest. Ella entscheiva cun ina descripziun topografica dil Grischun. Lu vegnan las rihezias dalla natira, lu la populaziun. Igl onn 1835 cumpigliava quella p.ex. 95'870 olmas. La survesta statistica da 2015 indichescha 196'610 habitonts, pia ualti exact il dubel. La Survista statistica da la Svizra da 2015 indichescha 190'459, pia bunamein il dubel. El cudisch da scola vegn era indicau il diember d'habitonts per lungatg, schegie cun certas resalvas, perquei – jeu citeschel: "ch'ils dus lungaitgs rom. e tud. ein en bia vischneuncas schi mishedai, u ch'il lungaitg tudestg ha fatg aschi grons progress, ch'ins sa strusch dir, schebein ils habitonts duein vegnir quintai tier ils Tudestgs u tier ils Romontschs." Tonaton vegni el buc a fallir bia, sch'el detgi, jeu citeschel: "che circa 30'000 habitonts auden tier las vischneuncas tudestgias, 54'000 tier las romonschas et 11'000 tier las talianas." Pia aunc ina clara maioritad da ver 57% pil romontsch da quei temps, pia 1835.

Lu vegn indicau, da tgei che quella populaziun viva, numnadamein: "La pli part dalla tratgia de biestgia et agricultura." Il rest ei viturins e fatschentas da spediziun, e "Biars Grischuns encueran lur ventira egl jester". "En il cantun Grischun sez ei l'industria zun pintgia, cun mistregns vegn ei – p.222 sisum sin il scan (cf. era Fegl 2 en fuorma empau pli gronda) – sedau giu mo a Cuera et enzacontas autras vischneuncas" "fabricas bunamein naginas." Malgrad quei dat ei era gia luvrers jaster el Grischun: "Tirolers, Suevs e Talianers". Cun quella situaziun ei igl autur buc fetg cuntents, auters, sco ils 'Svarzvelders', p.222, lingia 7, fetschien dapli ord lur products naturals. Lingia 20 di el lu grad agradora la caussa: "Il Cantun Grischun ei buc pli paupers, ch'autras tiarras de cuolms; mo tier il pievel meunc'ei gust e tschaffen per interna industria". Els ein halt semplamein smarschuns, ils Grischuns!

sedau giu mo a Cuera et enzacontas autras vischneuncas; fabricas bunamein naginas. Ina quantitat luvrus jasters, professionists e luvrers, tuttavia Tirolers, Suevs e Talianers anflen cheu lur fadigias e portan bia daners grischuns ord la tiarra.

Tgei gudoign savess il Grischun bein trer ord ses products, sch'el, sco ils Svarzvelders, tagliass ora de tuttas sorts raubas lenarias, — sco il Glarunees — figiess ord sia crappa e siu caschiel in artechel de hanletg, — luvrass ora sia launa e siu tgiern, — cungies sez ils bia nielli tgirs e pials, che vegnen vendi crius, — u seneziass tier de tuttas uisas fuormas las diversas sorts crappa nizeivla, sco alabaster, serpentin e marmor etc. etc. Ils metals de sias montognas savess el sez cavar, ord quels fabricar raubas, e destinar semiglions scazzis de sia tiarra e de sia tratgia de biestgia en megliaera fuorma per artechels de negozzi. Da ses uauls, da sias auas mineralas e da sias vias sur ils cuolms savess el trer ora pli gron gudoign, che sco tochen da cheu! Il Cantun Grischun ei buc pli paupers, ch'autras tiarras de cuolms; mo tier il pievel meunc'ei gust e tschaffen per interna industria. El fa buc bein, da comprar dagl jester ton ponn, curom, raubas lenarias, tgiern e fier, perfin pietun e caschiel!

Il liber-staat grischun ei derivaus ord ina uniuon dellas treis ligias; per quella raschun ha el ditg purtau il num: liber-staat dellas cuminas treis ligias. Cun ils Syzzers fuv'el fraternisaus, e quels numnavan el lur liug admess. Aschia fuv'ei tochen l'entschatta de quest tschentaneer; cheu ei allura err' il Cantun Grischun passaus en la confederaziun e da lur' enneu ha el formau il quindischavel Cantun.

La suprema pussanza enten il liber-staat grischun stat tier als cusseigl e vischneuncas; sia constituziun ei democratica; la suprema auctoritat della tiarra ei il Cusseigl Gron, consistent ord 66 deputai (mess) dil pievel. Biaras fatschentas della tiarra vegnen consultadas dalla Standescommissiun. Ils fatgs de regenza regulescha il Cusseigl Pign, componius ord treis Caus dellas ligias; la ligia sura dat il Landrichter, la ligia della casa de Diu il Bundespresident, la ligia dellas X dertgiras il Bundstandammann.

Il spiritual uffeci pastoral sur la baselgia catholica en il Cantun Grischun ha gl' uestg da Cuera; mo ils Catholics en Puschlav auden tier la diocesa digl uestg da Com. Ils affars della baselgia reformada vegnen regulai dalla Synoda et in cusseigl ecclesiastic.

Ei dat err' auctoritats, ch' han da vigilar e d' haver quitau per ils fatgs de militar, de sanadat, posta, vias, transit, pli aultas caussas judicialas et auters affars publics.

Tenor la politica partiziuon della tiarra consista:

1) La ligia sura ord las otg dartgiras grondas: la Cadi, Uorz la Foppa, Longneza, Foppa, Flem, Tuseun, Schons e Mesauc.

2) La ligia della casa de Diu ord las endisch dartgiras grondas: Cuera, las 5 Vischneuncas, Dumliasca, Vazsu, Surmir, Stalla, Bergaglia, Giadinasu, Puschlav, Giadinasut e Vall-Münster.

3) La ligia dellas X dertgiras ord las siat dartgiras grondas: Tavau, Closters, Castels, Schiers, Majafeld, Schanfigg e Belfort.

En il Cantun Grischun dat ei mo treis marcaus, numnadamein: Cuera, Glion e Majafeld; gl' emprim ei la capitala dil Cantun e la residenza dellas auctoritats

El davos alinea da quella pagina, I.25, entscheivan las indicaziuns politicas. Cheu drova ei puspei terminologia, e cheu ves'ins era puspei las difficultads terminologicas dil romontsch sin quei sector. *liber-staat* en I.25 ei nuot auter che tud. 'Freistaat', transponiu tal qual el romontsch. En sesez ei 'Freistaat' il plaid tudestg puristic per 'republica', aschia che 'republica' fuss il plaid correct, ed aschia stat ei era els vocabularis actuals. Da quei temps veva denton il plaid 'republica' probablamein aunc connotaziuns memia fermas culla 'republica franzosa' per saver vegnir duvraus en in cudisch da scola catolic. Ils dus vocabularis da Veith e Conrad numnan buc il plaid tudestg. Per 'Staat' dattan denton ton Veith sco Conrad era *Staat* per romontsch, scret grond e cun dus 'a's, exact sco el tudestg. Mo la scartira mida mintgamai: il plaid tudestg ei screts en scartira tudestga, il plaid romontsch en scartira latina. Era la formulaziun da l'emprema construcziun ei influenzada dil tudestg: 'ei derivaus ord ina uniu' ei tud. 'ist aus einem Bündnis entstanden'. Correct fuss ca. 'ei naschius da, ei seresultaus da', ni aschia enzatgei, mo en scadin cass buc 'ord'.

Lingia 29 stat il tierm *liug admes*. Per tudestg veva quei num "zugewandter Ort". Ils biars vocabularis pli moderns indicheschon buc pli quei plaid, ils auters dattan 'cantun alliau' per quei, mo quei ei ina denominaziun ahistorica. Ils 'Orte' eran gie gest buc cantuns; cantuns ein els daventai pér per sforz, ed en quei mument ein era ils 'zugewandte Orte' daventai cantuns cun dretgs cumpleins. La 'Historia Svizra' numna els 'loghens affiliai ed alliai'. Domisdus fa segir buc da basegn, mo 'liug alliau' para meglier a mi che 'cantun alliau'. Ins vesa denton vi dalla denominaziun per 'zugewandter Ort', ch'il romontsch ha ina manco terminologic sil sector dalla historia veglia tochen sil di dad oz. Quei ei buc il soli, sco nus vegnin gest aunc a veser.

L'istoria da l'entrada dil cantun Grischun ella Confederaziun ei secapescha currigida pulitamein cheu. Ils Grischuns ein buc i da libra veglia ella Confederaziun, mobein ein vegni sfurzai leutier, igl emprem da Napoleon sez. 1814 levan ei puspei sedistaccar dalla Svizra e daventar in agen stadi cun agid dils Austriacs, mo lezs han preferiu da buc puspei survegnir difficultads culs Svizzers. Perquei han ei buc susteniu las emprovas da secessiun dil Grischun. Persuenter han ils Svizzers schau definitivamein la Valtellina als Austriacs, quei ch'ha fatg pulit mal il venter als Grischuns. Mo lezza era catolica, e catolics vev'ins gia avunda en Svizra, silmeins tenor meini dils reformai che regevan en Svizra da quei temps.

Egl emprem alinea sin p.223 ves'in vi dalla descripziun, che dabia instituziuns dil stadi vegl ein aunc vegnidadas da sespindrar el stadi niev da 1815. Effectivamein ei aunc buc semidau la massa el Grischun da quei temps, e las instituziuns veglias han bloccau la modernisaziun dil stadi niev aschi ditg sco pusseivel. Avon 1803 vevan las dertgiras mintgamai delegai alla 'dieta', en tut 63. Il diember ei lu vegnius alzaus a l'entschatta dil 19avel tschentaner sin 66, perquei ch'igl ei vegniu vitier treis dertgiras ch'eran stadas suttamessas avon directamein a l'Austria, sco Razen e Tarasp. Era el stadi vegl eran ils caus dallas Treis Ligias incumbensai cun l'executiva dallas resoluziuns dalla dieta, mo ch'ei prendevan buc aschi serius quellas resoluziuns. Inaga ch'ils deputai eran puspei naven, mav'ei gie ina pulita uriala, tochen ch'ei vegnevan insumma a saver, tgei ch'ils caus vevan fatg e tgei buc. Ils treis caus formavan era buc ina autoritad permanenta, mobein vegnevan mo ensemen da temps en temps per liquidar las fatschentas currentas e mavan lu puspei a casa. L'autoritad successura, il Cussegl pign, il predecessur dalla regenza hodierna, ei lu daventada ina autoritad permanenta. Ella cumpigliava igl emprem mo treis cussegliers, in da mintga Ligia. Il Cussegl pign ha era survegniu dapli cumpetenzas che quei ch'ils caus dallas Treis Ligias vevan avon. Aschia veva el

la pusseivladad da castigiar vischnauncas ch'exequivan buc conclus decidi. Ils emprems castitgs han Schiers e Gräsch survegniu 1811, perquei ch'els vevan aunc adina buc introduciu il calender gregorian, scaffius 1582. Aschi bia en retard eran ei denton buc. Sent veva introduciu el 1810 per mitschar dil castitg, e l'Engiadin'aulta era pér 1761, pia ver 50 onns pli baul. Quei calender ha giu tontas difficultads, perquei ch'el era colligiaus cul num d'in Papa, Papa Gregori ils XIII, ed ils protestants levan secapescha buc schar parer, sco sch'ei schessen cumandar enzatgei dil Papa. Ils predicants han adina puspei empruau da far clar a lur fideivels, che quei hagi buc da far directamein enzatgei cul Papa, mo quels han semplamein buc cartiu quei.

Quei che pertucca la terminologia vegn il translatur en general detg stupent a riva cullas instituziuns novas, il Cussegl grond, il Cussegl pign, ozildi la 'Regenza', ed ils deputai. Per ils deputai indichescha el en parantesas sper il tiern niev era aunc il vegl; 'mess' vevan quels che vegnevan tarmess dallas dertgiras allas dietas num. Cun ina da quellas instituziuns novas survegn el denton era difficultads, la 'Standeskommission'. Quei era ina cumissiun da 9 personas, treis da mintga Ligia, instituida 1805, che veva da preparar las tractandas dil Cussegl grond. El voc.surs.-tud. eis ella buc numnada, el Pledari grond ha ella num 'Cumissiun dal Cussegl grond'. Buc gest in num fetg adattau; 'cumissiuns dil Cussegl grond' ein secapescha tut las cumissiuns che lez elegia. Quella exista buc pli ozildi; ella ei vegnida remplazada dalla 'Geschäftsprüfungskommission', la 'cumissiun da controlla da gestiun' cul num entir, usualmein mo 'cumissiun da gestiun', ch'ha era aschi ca. la medema funcziun. Ina cumissiun cumponida tuttina sco la 'Standeskommission' deva ei era gia el stadi vegl. Leu veva ella num per tud. 'Beitag', per romontsch 'pitag' ni 'congress' tenor il LIR 1,274.

Il 'Landrichter', il 'Bundspresident' ed il 'Bundsländammann' ein ils tetels dils caus dallas Ligias. Ei setracta buc forsa da treis funcziuns differentas; tuts treis han la medema funcziun, mintgin en sia Ligia, mo che quella funcziun ha in auter num en mintga Ligia. Cun quels tiarms vess il romontsch denton aunc oz problems, sch'ei vessen buc piars lur actualitad denton. Sch'ins drova els ord motifs historics, resta pauc auter che da circumscriver els cun il 'cauligia' ed indicar, da tgei Ligia ch'el era cau. Per il cauligia dalla Ligia grischa drova Gion Deplazes ellas Funtaunas 'landrechter', p. ex. 'Landrechter Theodor de Castelberg'. Il LIR drova il medem plaid, denton scret 'landrehter' mo cun <h>. Ins ei pia aunc buc vegnius pli lunsch en 170 onns ch'igl autur da quei cudisch da scola. Pils tetels dils auters cauligias dat ei secapescha pér da dretg buc ina designaziun romontscha, gnanc pil 'bundspresident', il cauligia dalla Lia da la Chadè, tier la quala il Surmir e l'Engidina s'udevan e che veva pia segir ina maioritad romontscha da quei temps aunc. Mo Cuera dictava las fiastas.

Suenter vegn lu aunc indicau la structura ecclesiastica ed ils differents dicasteris: militar, sanadad, posta, ch'era da quei temps aunc cantunala, vias, transit, pli aultas caussas giudicialas, per tud. 'höhere Gerichtsbarkeit', ozildi 'giurisdicziun aulta', ed ils 'affars publics'. Ei manca secapescha aunc la scola; lezza era gie aunc caussa dallas vischnauncas, buc dil cantun da quei temps. Alla fin vegnan aunc las dertgiras grondas da mintga ligia numnadas, ils cumins resp. cres da pli tard.

Jeu lasch cun quei, quei che pertucca la terminologia ord l'istoria dil Grischun. Las pli grondas difficultads ha igl autur dil cudisch da scola claramain culla terminologia dil stadi vegl dallas Treis Ligias, in stadi, ch'ha tuttina existiu varga 300 onns ed in stadi, el qual ils Ro-

montschs vevan en sesez claramain la maioritad. Nus vein denton viu, ch'il romontsch ha giugau negina rolla sco lungatg administrativ e giuridic en quei stadi tochen 5 onns avon sia fin, aschia che quei ei era buc da spitgar auter.

La qualidad dil romontsch el 'Cudisch instructiv' ei, viu dad oz ano, ualti schliata. L'influenza dil tudestg ei omnipresenta el text, sco nus vein viu. Ils adjectivs ein pli bia el falliu liug ch'el dretg, ed era schiglioc ei la construcziun ualti tudestgada, p.ex. p.222, l.14: 'Ils metalls de sias montognas savess el sez cavar' enstagl 'cavar sez'. L.15: 'ord quels fabricar raubas' enstagl 'fabricar raubas ord quels'. Tier certas construcziuns stuess ins directamein ver il text tudestg per capir ellas. Tgei che p.ex. 'destinar semegliants scazzis de sia tiarra e de sia tratgia de biestgia en megliera fuorma per artechels de negozzi', p.222, l.15ss., duess significar exyct, sai jeu era buc. Gest megliers vegn il romontsch dils scolars segir buc ad esser vegnius entras quei cudisch. Ei mava denton era buc en emprema lingia per instruir romontsch, mobein per mussar als Romontschs empau historia naturala e historia dalla patria. Per romontsch fagev'ins quei mo perquei ch'ina gronda part dils Romontschs capevan buc tudestg, ni ils scolars ni ils scolasts. Ina scolaziun dil lungatg primar deva ei da quei temps aunc insumma buc, ni pils Romontschs ni pils Tudestgs. Il lungatg era mo vehichel per emprender da leger e scriver ed autras caussas; siu agen lungatg saveva gie evidentamein mintgin. Silmeins en in grau ei denton il 'Cudisch instructiv' empau pli romontschs ch'auters cudischs da quei temps. En auters cudischs romontschs da quei temps vegnevan era ils substantivs screts grond el romontsch, gest sco el tudestg. Quei ei p.ex. il cass tier il dictiunari tudestg-romontsch da Conrad da 1828. Ella versiun romontsch-tudestga da 1823 vengnan tut ils plaids romontschs screts grond, perquei ch'ei stattan all'entschatta. Il medem vala per Veith; leu ein denton buc tuts substantivs romontschs screts grond. En in cudisch davart l'agricultura cul tetel *Historia de Gion Actif (...) u Maniera de cultivar bein ils Funs*, cumparius 1836 (BR 2909), nua che **tut** ils substantivs romontschs vengnan screts grond, vengnan quella ed autras adattaziuns da l'ortografia romontscha al tudestg lu era argumentadas - jeu citeschel: "In ha enten quella [ovra] suondau l'**Orthographia** tudestgia per Motif de procurar cheutras al Romontsch, ilqual pli tard vult emprender la Tudestg in **Prinzipi** (= "entschatta") dilg Lungaitg et Orthographia tudestgia". Effectivamein ha quei cudisch era simplificau la scripziun da <c> e <z> tenor il model tudestg e scriva p.ex. 'Sozietat' cun <z>, quei ch'jeu hai gnanc ughegiu el rg buc. El 'Cudisch instructiv' ein ils substantivs usualmein screts pign, era sch'ina caussa ni l'autra, ch'ins scriva pign ozildi, vegn aunc scretta grond, sco p.ex. *Cantun* ni il *Gron* da *Cusseigl Gron*. Medemamein grond vengnan era ils plaids surpri dil tudestg screts: *Standescommissiun*, *Landrichter* ed ina ni l'autra da quellas caussas.

1843 surpren il cantun la scola, mo da gliez lu l'autra gada.